

Środkowoeuropejskie źródła architektury i dekoracji kościoła oraz klasztoru Dominikanów w Sandomierzu – nowe hipotezy badawcze

Justyna KAMIŃSKA

Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Jagielloński
<https://orcid.org/0000-0002-6832-3346>

ABSTRAKT Artykuł prezentuje nowe hipotezy dotyczące możliwych związków warsztatowych między kościołem i klasztorem Dominikanów w Sandomierzu a realizacjami powstałymi na przełomie XII i XIII w. na terenie Europy Środkowej, zwłaszcza Starej Marchii (dzisiaj Jerichower Land w Saksonii Anhalt). W tekście podjęto polemikę z powtarzaną w literaturze przedmiotu opinią, że warsztat budowlany odpowiedzialny za wzniesienie kościoła pw. św. Jakuba pochodził z terenów Lombardii. Ponadto przeanalizowano krytycznie teorie Zofii Gołubiew, która w monografii poświęconej temu kościołowi szukała genezy rozwiązań zastosowanych w Sandomierzu na terenach Niemiec, Austrii i Szwajcarii. W tekście zwrócono także uwagę na XIII-wieczne elementy założenia, które wykazują podobieństwo do realizacji lokalnych, z terenów Małopolski i Śląska. Analizując ceramiczne dekoracje korpusu nawowego i wschodniego skrzydła klasztoru, wskazano na tradycję wytwarzania ceramicznych reliefowych płytek posadzkowych, powszechną pod koniec XII i w XIII w. na terenie Europy Środkowej, w tym m.in. w klasztorze Dominikanów w Krakowie, gdzie produkcję pierwszych płytek tego rodzaju datuje się na początek lat 40. XIII w.

SŁOWA-KLUCZE Sandomierz, kościół dominikański pw. św. Jakuba, romańska architektura ceglana, architektura mendykancka, Stara Marchia, kościół i klasztor Dominikanów w Sandomierzu

ABSTRACT *Central European Sources of the Architecture and Decoration of the Dominican Church and Monastery in Sandomierz. New Research Hypotheses.* The article presents new hypotheses concerning possible workshop links between the Dominican church and monastery in Sandomierz and buildings raised at the turn of the 12th century in Central Europe, especially in the Old March (today Jerichower Land in Saxony-Anhalt). The hypothesis, currently prevailing in specialist literature, that the construction workshop responsible for the erection of the church of St James had originated from Lombardy, is contested. In addition, hypotheses posed by Zofia Gołubiew in her monograph on the church, where she sought the origins of the solutions applied in Sandomierz in the territories of Germany, Austria and Switzerland, are subjected to a critical analysis. The text also draws attention to the 13th-century elements of the Sandomierz complex, which show similarities to edifices raised locally, in Lesser Poland and Silesia. In analysing the ceramic decorations of the nave and the eastern wing of the monastery, the author points to the tradition of producing ceramic floor tiles with a relief decoration, common towards the end of the 12th and in the 13th century in Central Europe, including, among others, the Dominican monastery in Cracow, where the production of the first tiles of this kind is dated to the early 1240s.

KEYWORDS Sandomierz, Dominican church of St. James, Romanesque brick architecture, mendicant architecture, Old March, Dominican church and monastery in Sandomierz

ZESPÓŁ klasztorny Dominikanów pod wezwaniem św. Jakuba w Sandomierzu jest zabytkiem ceglanej architektury średniowiecznej wyjątkowej klasy. Obiekt należy do najwcześniejszych zachowanych przykładów architektury dominikańskiej w Europie, a jego oryginalna bryła i niezwykle wysokiej jakości dekoracja ceramiczna przetrwały do dzisiaj w stosunkowo dobrym stanie¹. Począwszy od XIX w., na przestrzeni kolejnych dziesięcioleci był przedmiotem licznych dyskusji. Zastanawiano się nad chronologią budowy kościoła i skrzydeł klasztornych², zakresem i znaczeniem przeprowadzonej u progu XX w. restauracji³, proveniencją warsztatów budowlanych czy genezą form architektonicznych oraz motywów dekoracyjnych. Brak weryfikacji stanu badań dotyczących dwóch ostatnich zagadnień doprowadził do powtarzania w literaturze przedmiotu nieaktualnych, nieraz też sprzecznych ustaleń, co stało się impulsem do zainteresowania się tym tematem. Z kolei znaczący (zwłaszcza w ostatnich latach) przyrost liczby publikacji poświęconych początkom rozwoju architektury ceglanej oraz produkcji dekoracji ceramicznych na terenie Europy w XII i XIII w. umożliwił podjęcie próby osadzenia architektury omawianego zabytku w szerszym kontekście.

W roku 1881 wybitny badacz architektury Władysław Łuszczkiewicz postawił w swojej pracy hipotezę, że kształtki ceramiczne użyte do dekoracji okien korpusu kościoła dominikańskiego w Sandomierzu zostały „odgniecione w matrycach, jakby z Lombardii pochodzących, gdzie pomniki budownictwa ceglanego noszą podobne ozdoby”⁴. Pogląd o północnowłoskiej genezie sandomierskich dekoracji przejęli m.in. Tadeusz Szydłowski⁵, Michał Walicki i Juliusz Starzyński, którzy jako najbliższe analogie wskazywali kościoły Mediolanu i Chiaravalle⁶. W latach 60. XX w. Krystyna Białoskórska łączyła sprowadzenie włoskich wykonawców do Sandomierza z biskupem krakowskim Iwonem Odrowążem i twierdziła, że budowla nosi „zdecydowane piętno italianizmu”⁷. Zygmunt Świechowski dostrzegł włoski charakter zarówno w dekoracjach (fryzy plecionkowe)⁸, sposobie opracowania lica cegieł za pomocą szrafowania⁹, jak i ogólnej bryle oraz organizacji wnętrza sandomierskiej świątyni (wieża w narożniku, trójnawowe, niesklepione wnętrze)¹⁰. Uważał, że przypisanie omawianego kościoła warsztatowi pochodzącemu z Włoch nie budzi wątpliwości¹¹, jako najbliższą analogię wskazując kościół del Crocefisso z kompleksu

1. Andrzej Grzybkowski, „Piccola Polonia”, w: *Enciclopedia dell'arte medievale*, t. 9, red. Angiola Maria Romanini (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1998), s. 618.
2. Zob. Justyna Kamińska, „Kto fundował XIII-wieczny zespół klasztorny dominikanów w Sandomierzu?”, *Biuletyn Historii Sztuki* 82, nr 2 (2020), s. 175–207 (tamże dalsza literatura).
3. Ostatnio na ten temat: Justyna Kamińska, „W stronę nowoczesnej praktyki konserwatorskiej u progu odzyskania niepodległości – renowacja kościoła św. Jakuba w Sandomierzu w latach 1907–1909”, w: *Niepodległość i nowoczesność. Studia z historii sztuki*, red. Lech Karwowski, Dariusz Kacprzak, Szymon Piotr Kubiak (Szczecin–Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Fundacja Kultura Miejsca, 2019), s. 73–88; Tadeusz Jurkowlanec, Aleksandr Musin, „Organizacja i finansowanie restauracji kościoła św. Jakuba w Sandomierzu w latach 1905–1914”, *Zeszyty Sandomierskie* 27, nr 51 (2021), s. 36–55.
4. Władysław Łuszczkiewicz, „Kościół św. Jakuba w Sandomierzu – zabytek budownictwa ceglanego XIII wieku”, *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* 2, z. 2 (1881), s. 46.
5. Tadeusz Szydłowski, *Pomniki architektury epoki piastowskiej w województwach krakowskim i kieleckim* (Kraków: Gebethner i Wolff, 1928), s. 70.
6. Michał Walicki, Juliusz Starzyński, *Rzeźba architektoniczna w Polsce wieków średnich* (Warszawa: Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, 1931), s. 31–32.
7. Krystyna Białoskórska, „Problem relacji polsko-włoskich w XIII w. – zagadnienie mecenatu biskupa Iwona Odrowąża i małopolskich opactw cysterskich”, *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN* 10 (1963), s. 256–257.
8. Zygmunt Świechowski, „Znaczenie Włoch dla polskiej architektury i rzeźby romańskiej”, *Rocznik Historii Sztuki* 5 (1965), s. 76.
9. Zygmunt Świechowski, „Wczesne budownictwo ceglane w Polsce”, *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu* 1 (1961), s. 118.
10. Zygmunt Świechowski, „Die Bedeutung Italiens für die romanische Architektur und Bauplastik in Polen”, *Acta Historiae Artium* 10 (1964), s. 39–40.
11. Świechowski, „Znaczenie Włoch dla polskiej architektury i rzeźby romańskiej”, s. 87.

Santo Stefano (Sette Chiese) w Bolonii¹². Wtórował mu Jan Zachwatowicz, argumentując, że tylko doświadczony zespół mistrzów pochodzenia północnowłoskiego mógł wznieść budowlę ceglana na tak wysokim poziomie technicznym, opatrzoną finezyjnie wykonanymi elementami dekoracyjnymi¹³.

Należy wymienić również nowsze opracowania, m.in. Marcina Szmy, który brał pod uwagę zarówno możliwość sprowadzenia zespołu budowlanego z terenów północnych Włoch, jak i zatrudnienia rzemieślników niewłoskich, ale zaznajomionych z motywami dekoracyjnymi o tej proveniencji¹⁴, w czym zgadzał się z dawnymi tezami Zygmunta Świechowskiego¹⁵ czy Andrzeja Grzybkowskiego¹⁶. Na możliwe, choć dotychczas nieodkryte związki z dekoracją ceramiczną architektury północnowłoskiej wskazywał Wolfgang Schenkluhn¹⁷. Dariusz Niemiec widział podobieństwo w wymiarach cegieł zastosowanych w najwcześniejszych fazach budowy klasztorów w Krakowie i Sandomierzu oraz w klasztorze dominikańskim w Bolonii¹⁸. W najnowszej publikacji zbiorowej poświęconej sandomierskiemu

klasztorowi Dominikanów zabrakło opracowania historyczno-artystycznego, ale w części dotyczącej analizy średniowiecznych faz budowlanych dominikańskiego kompleksu Andrzej Kadłuczka i Klaudia Stala stwierdzili, że „na ogół przyjmuje się, że wzorce funkcjonalno-przestrzenne i warsztaty budowlane przywędrowały wraz z dominikańską ideą z Włoch”¹⁹.

Powtarzana w wymienionych opracowaniach teza jest odbiciem popularnego wśród historyków sztuki od końca XIX w. poglądu, że pojawienie się w drugiej połowie XII w. umiejętności budowania z cegieł na północ od Alp było efektem bezpośredniego przetrzymania owej umiejętności (poprzez sprowadzenie dysponujących nią specjalistów) z terenów północnych Włoch, a zwłaszcza historycznej Lombardii. Badacze tacy jak Ferdinand von Quast czy Otto Stiehl tłumaczyli w ten sposób fakt nagłego, jak się wydawało, pojawienia się tej techniki oraz niezwykle wysoką jakością cechującą od razu powstające przy jej użyciu budowle²⁰. Ich ustalenia utrwały się w literaturze przedmiotu i bywają powtarzane również w nowszych opracowaniach²¹. Polemikę

12. Świechowski, „Wczesne budownictwo ceglane w Polsce”, s. 118.

13. Jan Zachwatowicz, „Architektura”, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. 1, red. Michał Walicki (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971), s. 185.

14. Marcin Szmy, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztorowego do lat dwudziestych XIV wieku* (Kraków: Universitas, 2004), s. 168.

15. Zygmunt Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce* (Warszawa: DiG, 2009), s. 40.

16. Andrzej Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2014), s. 24.

17. Wolfgang Schenkluhn, *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000), s. 141.

18. Dariusz Niemiec, „Pieczęć do wypału ceramiki budowlanej i wapna w XIII-wiecznym klasztorze dominikanów w Krakowie”, *Archaeologia Historica Polona* 25 (2017), s. 8–10. Przeciwno tej hipotezie przemawia całkowita odmiennność typologiczna i stylowa realizacji małopolskich i bolońskiej. Uwzględnianie w analizie porównawczej wymiarów cegieł jako jedyne kryterium jest ryzykowne, zwłaszcza jeśli chodzić miało o warsztat wędrowny, który równie dobrze w każdej nowej lokalizacji mógł przygotowywać nowe formy do wyrobu cegieł, różniące się między sobą wymiarami.

19. Andrzej Kadłuczka, Klaudia Stala, „Dominikanie i ich własność w przestrzeni wczesnomiejskiego Sandomierza”, w: *Dominikański klasztor św. Jakuba w Sandomierzu. Archeologia i architektura, historia i współczesność*, red. Andrzej Gołębniak, Marcin Lisak (Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2019), s. 33. Badacze niesłusznie przypisali tę opinię Grzybkowskiemu i Gołębniakowi. Zob. też: eid., „Kościół św. Jakuba i najstarsze założenie klasztorne – synteza przekształceń zespołu”, w: *ibid.*, s. 167–168.

20. Ferdinand von Quast, „Zur Charakteristik der älteren Ziegelbauten in der Mark Brandenburg, mit besonderer Rücksicht auf die Klosterkirche zu Jerichow”, *Deutsches Kunstblatt. Zeitschrift für bildende Kunst, Baukunst und Kunsthandwerk* 1 (1850), s. 229–231, 233–235, 241–244; Otto Stiehl, „Zur Technik des Backsteinbaues im zwölften Jahrhundert”, *Zentralblatt der Bauverwaltung* 12 (1892), s. 336.

21. Zob. np. Jens Christian Holst, „Stein oder nicht Stein. Backstein und Naturstein im südlichen Ostseeraum während des Mittelalters”, w: *Technik des Backsteinbaus im Europa*

w tej kwestii podjęła Barbara Perlich, która w pracy opublikowanej w 2007 r. założyła, że ceglane budowle powstałe na północ od Alp na przełomie XII i XIII w. wznoszone były w przeważającej większości przez warsztaty lokalne. Potrafiły one, zdaniem autorki, wykorzystać w swych pracach popularną w średniowieczu umiejętność wyrobu takich elementów ceramicznych jak dachówki do produkcji cegieł i kształtek ceglanych²². Inni współcześni badacze, jak Christofer Herrmann czy Felix Biermann, utrzymują jednak, że technikę ceglaną importowano z północnych Włoch, a ważną rolę w jej rozpowszechnianiu miały zakony, zwłaszcza cysterski²³.

Krótkiego komentarza wymagają również stawiane dotychczas hipotezy o pochodzeniu z obszarów niemieckojęzycznych zarówno form architektonicznych, jak i dekoracji sandomierskiego kompleksu. Zofia Gołubiew, autorka monografii kościoła pw. św. Jakuba, była zdania, że źródeł formy przekrytej stropem bazyliki

należy szukać w kościołach dominikańskich i franciszkańskich środkowo-południowych Niemiec (kościół Dominikanów w Konstancji²⁴, Koblencji i Eisenach), Austrii (kościół Franciszkanów w Stein, Dominikanów w Krems i Fryzaku²⁵) oraz przede wszystkim dzisiejszej Szwajcarii (kościół Dominikanów w Zurychu i Bazylei, niezachowany Barfüsserkirche w Zurychu)²⁶. Na inspiracje południowoniemieckie dla systemu przestrzennego sandomierskiej bazyliki wskazywał również Grzybkowski²⁷. Uwzględniając fakt, podnoszony zresztą również przez Gołubiew, że w pierwszych dziesięcioleciach istnienia zakonów dominikańskiego i franciszkańskiego ich architektura nie miała cech dystyngtywnych²⁸, niewłaściwe wydaje się poszukiwanie źródeł rozwiązań formalnych zastosowanych w Sandomierzu wyłącznie w realizacjach mendykanckich. Wszystkie podane przykłady to świątynie kamienne, co zmniejsza prawdopodobieństwo istnienia związków warsztatowych między

des Mittelalters, red. Johannes Cramer, Dorothee Sack (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2005), s. 12–13.

22. Barbara Perlich, *Mittelalterlicher Backsteinbau in Europa. Zur Frage nach der Herkunft der Backsteintechnik* (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007).

23. Felix Biermann, Christofer Herrmann, „The Origin and Rise of Brick Technology and Use in Medieval Pomerania, Pomerelia and Lower Silesia”, w: *Fresh Approaches to Brick Production and Use in the Middle Ages. Proceedings of the Session «Utilization of Brick in the Medieval Period – Production, Construction, Destruction»*, Held at the European Association of Archaeologists (EAA) Meeting, 29 August to 1 September 2012 in Helsinki, Finland, red. Tanja Ratilainen, Rivo Bernotas, Christofer Herrmann (Oxford: BAR Publishing, 2014), s. 51–61; Christofer Herrmann, „Frühe Backsteinkirchen der Zisterzienser zwischen Italien und der Ostsee”, w: *Die maritime Stadt – Hafenstädte an der Ostsee vom Mittelalter bis in die Gegenwart / Miasto nad morzem – miasta portowe nad Bałtykiem od średniowiecza do współczesności. Beiträge der 21. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Gdańsk 18–21 September 2013. / Materiały 21 Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki i Konserwatorów Zabytków w Gdańsku 18–21 września 2013*, red. Tomasz Torbus, Katarzyna Wojtczak (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2017), s. 39–56. Podsumowanie toczącej się dyskusji opublikował niedawno Alexander Lehouck, „The Very Beginning of Brick Architecture North of the Alps. The Case of the Low Countries in the Question of the Cistercian Origin”, w: *L'industrie cistercienne (XIIe – XXIe siècle). Actes de colloque de Clairvaux–Troyes–Fontenay, 1er–5 septembre 2015*, red. Arnaud Baudin et al. (Paris: Editions Somogy, 2019), s. 41–56. Zob. też: Perlich, *Mittelalterlicher Backsteinbau in Europa*, s. 9–20.

24. Datowany po 1250 r.; zob. Schenkluhn, *Architektur der Bettelorden*, s. 118.

25. Kościół we Fryzaku (Friesach), ufundowany w roku 1217, zbudowany został jako niesklepiona świątynia trójnawowa z długim, wielobocznie zamkniętym chórem. Kościół w Krems ufundowano w roku 1236, a ukończono przed 1280; zob. Renate Wagner-Rieger, *Mittelalterliche Architektur in Österreich* (St. Pölten: Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, 1988), s. 116–118.

26. Zofia Gołubiew, „Kościół dominikański pw. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna”, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce, 1222–1972*, t. 2, red. Jerzy Kłoczowski (Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Diecezji Dominikanów, 1975), s. 77–78.

27. Grzybkowski, „Piccola Polonia”, s. 618.

28. Andrzej Grzybkowski, „Early Mendicant Architecture in Central-Eastern Europe. The Present State of Research”, *Arte Medievale* 1 (1983), s. 143.

nimi a kościołem w Sandomierzu. Ponadto sam typ rozwiązania przestrzennego w postaci niesklepionej bazyliki nie mógł zostać przejęty ze świątyń, które powstawały równocześnie lub nawet później niż sandomierski zabytek. W nowszych badaniach kościoły w Bazylei (dominikański) i Zurychu (dominikański, a zwłaszcza franciszkański), jak również kościół w Würzburgu określano już poprawnie jako późniejsze odpowiedniki sandomierskiego korpusu nawowego²⁹. Zwracano również uwagę na „cechy retrospektywne” („retrospektive Züge”) pojawiające się zarówno w Sandomierzu, jak i w Zurychu, a także w nieco późniejszych od nich kościołach Franciszkanów w Iglawie i Stein an der Donau oraz Dominikanów w Krems an der Donau, do których zaliczano proste w swoich formach filary, gładkie opracowanie ścian, a w przypadku wewnątrz sklepionych stosowanie detalu o genezie cysterskiej³⁰.

Dla sposobu obróbki detalu ceglano-żelaznego zastosowanego w sandomierskim korpusie, polegającego na odciskaniu kształtek przed wypałem w odpowiednich formach, Gołubiew wskazała takie źródła jak kościoły Cystersów w Altzelli i w Eldenie, kościół parafialny w Altenkrempe, a także katedrę w Ratzeburgu. Dla techniki ręcznego zdobienia elementów dekorujących portale poszukiwała podobieństw w kościołach

św. Mikołaja w Treuenbrietzen, świątyni kanoników regularnych w Diesdorf czy Benedyktynek w Arendsee. Podkreślała istotę takich elementów jak fryz rombowy (występujący np. w Jerichow, Kalkhorst, Diesdorf, Ratzeburg, Melkow), dekoracje z kształtek terakotowych, detale powlekane glazurą oraz bogaty repertuar form ornamentalnych³¹. Przykłady podane przez badaczkę tworzą jednak raczej dość przypadkowy zbiór. Wymienione świątynie położone są daleko od siebie, różnie datowane (niektóre nawet na koniec XIII i początek XIV w.), reprezentują odmienne typy architektoniczne i mają inną rangę (są wśród nich wiejskie kościółki, ale też katedry) – dlatego nie przekonują do postawionej hipotezy. Jest natomiast możliwe, że w budowę sandomierskiego kościoła był zaangażowany warsztat pochodzący z terenu Starej Marchii w Brandenburgii³² (dzisiaj powiat Jerichower Land w Saksonii-Anhalt, nazywany także Elb-Havel Gebiet³³).

Klasztor Dominikanów w Sandomierzu został ufundowany w roku 1226³⁴ i wkrótce po tej dacie, jak wynika z dotychczasowych ustaleń, przystąpiono do budowy wschodniego skrzydła klasztoru oraz kościoła. Zostały one wzniesione w odrębnych fazach budowlanych przez warsztaty o różnej proveniencji i różnym poziomie umiejętności, a ustalenie chronologii względnej

29. Schenkluhn, *Architektur der Bettelorden*, s. 139, 141; Grzybowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce*, s. 24.

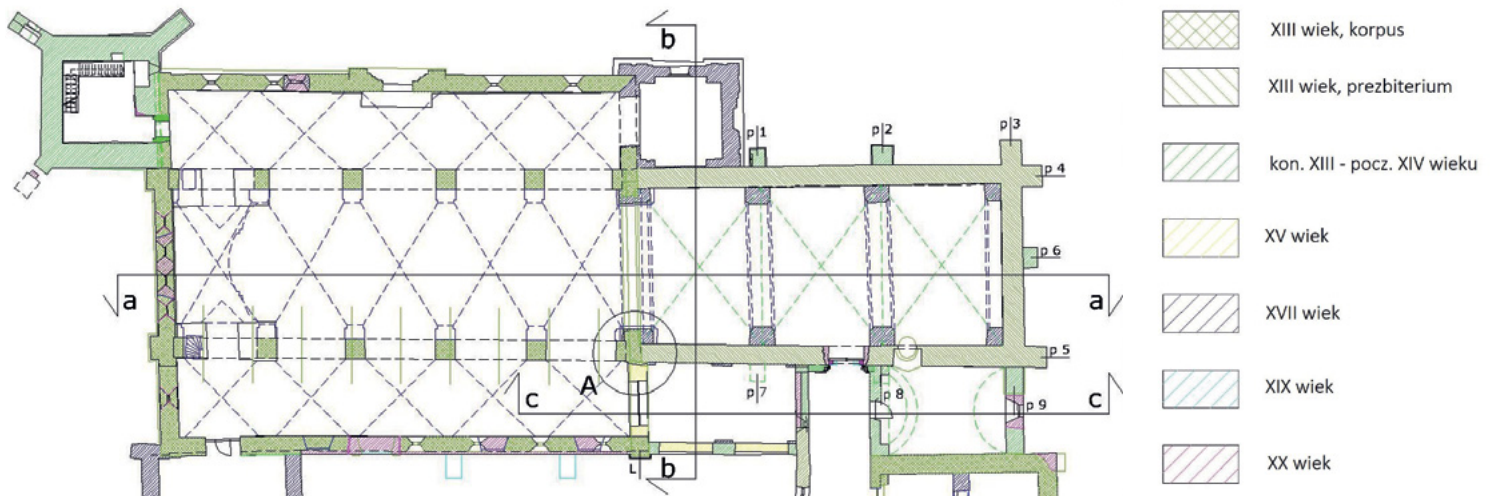
30. Schenkluhn, *Architektur der Bettelorden*, s. 141.

31. Gołubiew, „Kościół dominikański pw. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna”, s. 78–83.

32. Justyna Kamińska, „*Extra et infra muros* – formy architektoniczne i funkcjonowanie dwóch konwentów dominikańskich w średniowiecznym Sandomierzu”, *Zeszyty Sandomierskie* 27, nr 50 (2021), s. 41. Jerichow oraz tereny zachodniej Brandenburgii jako obszary, z których cegła mogła się dostać w średniowieczu na ziemię polskie, wskazał już Łuszczkiewicz, nie odnosząc jednak tej hipotezy bezpośrednio do sandomierskiego zabytku; zob. Władysław Łuszczkiewicz, *Kościół i rzeźby duninowskie w Strzelnie na Kujawach oraz ruina kościoła P. Maryi w Inowrocławiu. Przyczynek do dziejów sztuki XII wieku. Skreślił...* (Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1876), s. 15. W literaturze przedmiotu wskazywano jako możliwe źródło sandomierskich dekoracji także na tereny Francji lub Czech; zob. Kazimiera Furmankiewiczówna, „Rzeźba romańska w Polsce”, *Prace Komisji Historii Sztuki* 4 (1930), s. LIII. Dopuszczano także możliwość udziału we wznoszeniu kościoła mistrzów budowlanych pochodzenia ruskiego; zob. Rafał Quirini-Popławski, *Rzeźba przedromańska i romańska w Polsce wobec sztuki włoskiej* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006), s. 166–168.

33. Barbara Perlich, „Backstein in Nordostdeutschland. Verbreitung und Technik”, w: *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, red. Johannes Cramer, Dorothee Sack (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2005), s. 92.

34. Jan Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 3, oprac. Aleksander Przezdziecki (Cracoviae: [s.n.], 1864), s. 454–455; *Katalogi biskupów krakowskich*, oprac. Józef Szymański (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974), s. 60, 92.

1 Plan kościoła Dominikanów pw. św. Jakuba w Sandomierzu. Rys. Małgorzata Doroz-Turek, 2022

prezbiterium i korpusu nawowego pozostaje przedmiotem dyskusji³⁵. W późniejszym okresie powstała dzwonnica³⁶, a także skrzydła południowe (niezachowane do dzisiaj)³⁷ oraz zachodnie (w dużym stopniu rozebrane)³⁸.

Prezbiterium kościoła św. Jakuba zostało założone na planie prostokąta o wymiarach wewnętrznych 19,4 × 8,3 – 8,6 m, wzniesione w całości z cegły i pierwotnie przekryte drewnianym stropem³⁹ (il. 1–2). Jego

forma architektoniczna, jak również elementy użyte do dekoracji (w tym trzy rodzaje fryzów ceramicznych) znajdują swoje odpowiedniki w świątyniach ceglanych Małopolski i Śląska powstałych ok. połowy XIII w.⁴⁰, chociaż przeważnie nie pojawiają się w nich wszystkie trzy rodzaje fryzów jednocześnie. W podłuczach okiennych oraz na dwuspadowym przesklepieniu przejścia pomiędzy prezbiterium a zakrystią odnaleźć można polichromie, dla których nie udało się dotąd wskazać

35. Kamińska, „Kto fundował XIII-wieczny zespół klasztorny dominikanów w Sandomierzu” (tamże zestawienie literatury przedmiotu).

36. Małgorzata Doroz-Turek, „Badania architektoniczne dzwonnicy kościoła pw. św. Jakuba Apostoła w Sandomierzu”, *Architectus* 56, nr 4 (2018), s. 13–30.

37. Datowane po połowie XIII w.; zob. Marek Florek, „Kościół św. Jakuba i dawny klasztor dominikanów w Sandomierzu: wyniki badań archeologiczno-architektonicznych”, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1991–1992* 14 (1993), s. 19.

38. Zob. Jarosław Wojciechowski, „Kościół św. Jakóba w Sandomierzu”, *Przegląd Techniczny* 48, nr 16 (1910), s. 209 (datowane na XIV w.); Zygmunt Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1963), s. 235; id., *Katalog architektury romańskiej*, s. 413 (datowane między 2. połową XIV a początkiem XV w.); Zbigniew Beiersdorf, „Sandomierz (woj. kieleckie), kościół pw. św. Jakuba (dokumentacja fotograficzna)”, maszynopis w archiwum klasztoru Dominikanów w Sandomierzu, s. 2 (datowane na 2. połowę XV w.). Kadłuczka i Stala zaproponowali bardzo wczesne datowanie zachowanej części skrzydła (przed rokiem 1287), argumentując, że widoczny w nim wążek z zendrówkami miałby być bardzo podobny do wążków znanych ze skrzydła wschodniego, co jednak nie jest zgodne z rzeczywistością; zob. Kadłuczka, Stala, „Kościół św. Jakuba i najstarsze założenie klasztorne – synteza przekształceń zespołu”, s. 152.

39. Świadczą o tym nie tylko płytkie fundamenty oraz lizeny (dopiero wtórnie przekształcone w przypory), lecz również stosunkowo cienkie ściany obwodowe oraz zachowane ponad poziomem dzisiejszych sklepień otwory na belki stropowe. Zob. Andrzej Grzybowski, *Wczesnogotycki kościół i klasztor dominikański w Sieradzu* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979), s. 72; Kamińska, „Kto fundował XIII-wieczny zespół klasztorny dominikanów w Sandomierzu”, s. 183, przyp. 33.

40. Szerzej na ten temat zob. Kamińska, „Kto fundował XIII-wieczny zespół klasztorny dominikanów w Sandomierzu”, s. 180–183.

2 Prezbiterium kościoła Dominikanów w Sandomierzu, widok na narożnik południowo-wschodni. Fot. Justyna Kamińska

3 Polichromia w pierwszym od wschodu oknie w północnej elewacji prezbiterium kościoła Dominikanów w Sandomierzu. Fot. Justyna Kamińska

4 Polichromia w drugim od wschodu oknie w północnej elewacji prezbiterium kościoła Dominikanów w Sandomierzu. Fot. Justyna Kamińska

analogii w budowlach zachowanych na ziemiach polskich. W przypadku obu widocznych okien elewacji północnej prezbiterium są to ślady dekoracji w postaci niebieskich i czerwonych rombów i równoległościaków obwiedzionych białą linią (il. 3–4). Polichromie okien w elewacji wschodniej, widoczne jeszcze na archiwalnej fotografii z początku XX w.⁴¹, utworzone były z szeregów białych oraz czerwonych prostokątów i równoległościaków ułożonych w jodełkę. Zostały one później częściowo zatynkowane, a w oknie północnym wykonane na nowo z zastosowaniem innego wzoru⁴², ale zbliżonego do oryginału. Zachodnie okno w ścianie południowej prezbiterium zdobi odmienny rodzaj dekoracji z motywem stylizowanych wici roślinnych oraz

lilii. Malowidło wykonano w kolorystyce zbliżonej do pozostałych oraz, jak się wydaje, w tej samej technice (widoczne są ślady linii pomocniczych zarysowujących kontury wzoru), co sugeruje, że powstało ono w tym samym okresie (il. 5). Kolejna polichromia zdobi przejście z prezbiterium do zakrystii (il. 6).

Bazylikowy korpus nawowy kościoła Dominikanów w Sandomierzu jest długi na 24 m i szeroki na 18,5 m, przy czym nawa główna ma rozpiętość ok. 8 m, a boczne ok. 4,2 m (il. 1, 7). Wznoszony był w kilku fazach, przerywanych najpewniej przez dwa najazdy tatarskie (1241 i 1259/1260)⁴³. W pierwotnej wersji w nawie północnej umieszczono nieznaną liczbę niewielkich okienek o zamkniętych trójlistnie przeźrocach, które

41. Fotografia Piotra Pokryszkina z 1907 r.; za jej udostępnienie dziękuję prof. Tadeuszowi Jurkowiłowiczowi.

42. Zwróciła na to uwagę Gołubiew, „Kościół dominikański pw. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna”, s. 23.

43. Kamińska, „Kto fundował XIII-wieczny zespół klasztorny dominikanów w Sandomierzu”, s. 192–194.

5 Polichromia w pierwszym od zachodu oknie w południowej elewacji prezbiterium kościoła Dominikanów w Sandomierzu. Fot. Justyna Kamińska

6 Polichromia na przejściu z zakrystii do prezbiterium kościoła Dominikanów w Sandomierzu. Fot. Justyna Kamińska

później zastąpiono większymi otworami⁴⁴. Na przełom lat 40. i 50. XIII w. można datować wykonanie portalu głównego, znajdującego się pośrodku północnej elewacji kościoła, oraz bogatego zbioru kształtek tworzących fryzy, a także opaski nad archiwoltami okiennymi nawy bocznych i nawy głównej⁴⁵. Decyzję o podziale wnętrza na trzy nawy podjęto prawdopodobnie już po założeniu fundamentów murów obwodowych, na co wskazuje

fakt, że fundamenty półfilarów po stronie wschodniej i zachodniej zostały dostawione do ścian i przewiązane z nimi dopiero od pewnej wysokości⁴⁶. Wnętrze bazyliki miały dzielić dwa rzędy jednakowych arkad ostrołukowych, wspartych łącznie na ośmiu filarach o piaskowcowych bazach i impostach, jednak ostatecznie rząd arkad południowych podniesiono, tworząc tym samym układ niesymetryczny⁴⁷ (il. 8).

44. Ibid., s. 192–193. Por. Tadeusz Jurkowlaniec, „Okna nawy północnej kościoła św. Jakuba w Sandomierzu”, w: *Super fundamenta. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Szczęsnemu Skibińskiemu*, red. Tomasz Ratajczak et al. (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2022), s. 129–148.

45. Kamińska, „Kto fundował XIII-wieczny zespół klasztorny dominikanów w Sandomierzu”, s. 196.

46. Marek Florek, „Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przy kościele św. Jakuba i dawnym klasztorze dominikańskim w Sandomierzu za lata 1990–1992”, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1991–1992* 14 (1993), s. 128.

47. Ślad pierwotnego, niżej założonego impostu półfilaru wschodniego po stronie południowej odnaleziono podczas prac prowadzonych na początku XX w.; zob. Justyna Kamińska, „W stronę nowoczesnej praktyki konserwatorskiej u progu odzyskania niepodległości – renowacja kościoła św. Jakuba w Sandomierzu w latach 1907–1909”, w: *Niepodległość i nowoczesność. Studia z historii sztuki*, red. Lech Karwowski, Dariusz Kacprzak, Szymon Piotr Kubiak (Szczecin–Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Fundacja Kultura Miejsca, 2019), s. 82.

7 Elewacja północna kościoła Dominikanów w Sandomierzu, fotogrametryczny rzut ortogonalny. Oprac. Andrzej Gołębniak

8 Wnętrze korpusu nawowego kościoła Dominikanów w Sandomierzu w kierunku prezbiterium. Fot. Justyna Kamińska

9 Elewacja wschodnia wschodniego skrzydła klasztoru Dominikanów w Sandomierzu. Fot. Justyna Kamińska

10 Kościół
Premonstratensów
w Jerichow. Fot. Justyna
Kamińska

Stan zachowania wschodniego skrzydła klasztoru w Sandomierzu niestety utrudnia przeprowadzenie pełnej analizy (il. 9). Z zakończonych niedawno badań archeologicznych wynika, że najstarszym elementem całego założenia jest najprawdopodobniej tzw. piwnica o jednym filarze, znajdująca się na południowym krańcu budynku⁴⁸. Jej formy odbiegają nieco od tych zastosowanych w pozostałej części skrzydła. Kształt i dekoracje portali zachowanych w przyziemiu wykazują podobieństwa do realizacji miejscowych, jak klasztor Franciszkanów w Zawichoście, Dominikanów w Krakowie czy Cystersów w Mogile. Dekoracje okien pierwszego piętra budynku klasztorowego są identyczne z tymi występującymi w korpusie nawowym, co pozwala połączyć ze sobą czas budowy tych dwóch konstrukcji i wysunąć przypuszczenie o zaangażowaniu w prace tego samego warsztatu.

Charakterystyczny dla architektury ceglanej powstającej na północ od Alp w 2. połowie XII i na początku

XIII w. był rozwój policentryczny – często w bliskim sąsiedztwie prestiżowych realizacji powstawały serie budowli o podobnym detalu, technice wypалу cegieł i kształtek oraz metodach konstrukcyjnych, lecz skromniejszych formach i rozmiarach. Przykładem takiego regionu jest powiat Jerichower Land w Saksonii-Anhalt, położony nad Łabą. Historycznie obszar ten stanowił wschodnią część Starej Marchii. Kościół Premonstratensów w Jerichow, budowany od połowy XII w.⁴⁹ lub od ok. 1178 r.⁵⁰, jest niesklepioną bazyliką z transeptem i potężnym masywem zachodnim (il. 10). Obiekt, będący jedną z najwcześniejszych budowli murowanych Marchii Brandenburskiej i ceglanych na północ od Alp, zachował się w dużym stopniu do dzisiaj, ale dokładny czas powstania poszczególnych jego części wciąż pozostaje tematem dyskusji⁵¹. Jest to jedna z niewielu europejskich ceglanych świątyń wznoszonych od połowy lub końca XII w., dla których udowodniono związki

48. Andrzej Gołembnik, „Sprawozdanie wstępne z nadzoru archeologicznego, prowadzonego w dniach 20.10–10.11.2016 przy pracach wodno-kanalizacyjnych, na terenie przedpola klasztoru dominikanów”, Sandomierz 2016, maszynopis w archiwum WUOZ Kielce, Delegatura w Sandomierzu, s. 21.

49. Reinhard Schmitt, „Jerichow und Havelberg in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts”, w: *Backsteinarchitektur in Mitteleuropa*, red. Ernst Badstübner, Uwe Albrecht (Berlin: Lukas Verlag, 2001), s. 171.

50. Peter Ramm, *Kloster Jerichow* (Halle: Janos Stekovics, 2001), s. 58–62; Perlich, *Mittelalterlicher Backsteinbau in Europa*, s. 215.

51. Ramm, *Kloster Jerichow*, s. 78.

11 Wnętrze korpusu nawowego fary w Sandau, widok w kierunku zachodnim. Fot. Justyna Kamińska

warsztatowe (przynajmniej w pierwszej fazie budowy) z architekturą terenów Lombardii⁵². Kolejne okoliczne kościoły były już wznoszone przez warsztaty lokalne, tworzone w czasach powstania kompleksu architektonicznego w Jerichow⁵³. Warsztaty te działały na terenie Starej Marchii przez kolejnych kilka pokoleń, do około połowy XIII w., kiedy zaobserwować można zmianę stylistyczną i zwrot w kierunku form gotyckich⁵⁴.

Świątynie obszaru otaczającego Jerichow są przeważnie salowe, o prezbiteriach zamkniętych absydami i często z masywem wieżowym dostawionym od zachodu.

Odnaleźć można również bazyliki – np. fara w Sandau (il. 11) czy wiejskie kościoły w Schönhausen (koniec XII w.⁵⁵ lub 1. ćwierć XIII w.⁵⁶) oraz w Königsmark (1. ćwierć XIII w.⁵⁷), do których bazylika sandomierska jest zbliżona wymiarami i rozstawem podpór. Wnętrza tych świątyń są przeważnie niesklepione. Charakterystyczne dla tamtejszej romańskiej architektury ceglanej są większa niż w innych częściach Niemiec różnorodność fryzów⁵⁸, umieszczanie głównego wejścia w elewacji bocznej korpusu (z uwagi na znajdujący się po stronie zachodniej masyw wieżowy), dość często stosowane szrafowanie cegieł, używanie (choć niezbyt obfite) glazury, staranne murowanie i wykonywanie bardzo cienkich spoin⁵⁹. Wśród fryzów występuje rombowy, np. w Melkow (ok. 1200⁶⁰) czy Redekin (ok. 1200 lub 1. ćwierć XIII w.⁶¹; il. 12), fryz z przenikających się arkadek oraz, choć zdecydowanie mniej popularny, fryz z arkadek zestawionych obok siebie. Elewacje zewnętrzne i wewnętrzne świątyń często pozbawione są artykulacji pionowej, przeprute jedynie ciągami niewielkich, zamkniętych półkoliście i zestawionych blisko siebie okien. Typowe jest także podkreślanie krawędzi elewacji lizenami oraz stosowanie nieznacznie wysuniętych przed lico cokołów (il. 13). Wśród motywów dekoracyjnych występują oprócz fryzów spiralnie skręcone kolumnienki (np. w Berge), a także polichromie o motywach geometrycznych zdobiące podłucza okien. Powszechne jest umieszczanie portali pośrodku ściany bocznej korpusu, w wysuniętych lekko przed lico elewacji występach portalowych (il. 14). Najbardziej okazałe z zachowanych portali tego regionu są trójjuskowe (w Berge, Redekin, Roßdorf, Schönhausen). W węgarach pojawiają się czasem wiązki kolumnienek, jak np. w Redekin, oraz, choć w niewielkich ilościach, dekoracje kształtek ręcznie wykonywane przed wypałem.

52. Perlich, *Mittelalterlicher Backsteinbau in Europa*, s. 220.

53. Perlich, „Backstein in Nordostdeutschland”, s. 92.

54. Damian Kaufmann, *Die romanischen Backsteindorfkirchen in der Altmark und im Jerichower Land. Studien zur Kleinkirchenarchitektur an der Mittelbe und im südlichen Ostseeraum* (Kiel: Ludwig Verlag, 2010), s. 19.

55. Dirk Schumann, „Backstein im märkischen Dorfkirchenbau des 12. und 13. Jahrhunderts”, w: *Dorfkirchen. Beiträge zur Architektur, Ausstattung und Denkmalpflege*, red. Bernd Janowski, Dirk Schumann (Berlin: Lukas Verlag, 2004), s. 95.

56. Kaufmann, *Die romanischen Backsteindorfkirchen in der Altmark und im Jerichower Land*, s. 433.

57. *Ibid.*, s. 391.

58. *Ibid.*, s. 41–50.

59. *Ibid.*, s. 93.

60. *Ibid.*, s. 400.

61. *Ibid.*, s. 137.

12 Fryzy rombowy i z zestawionych obok siebie arkadek w elewacji północnej kościoła parafialnego w Redekin. Fot. Justyna Kamińska

13 Elewacja północna fary w Sandau. Fot. Justyna Kamińska

Niektóre z wymienionych wyżej elementów, zwłaszcza fryzy arkadkowe, miały charakter obiegowy i występowały w podobnym okresie również w innych regionach. Wskazać można jednak także takie cechy i elementy, które są charakterystyczne dla architektury okolic Jerichow, a jednocześnie odnaleźć je można w kościele i klasztorze Dominikanów w Sandomierzu. Należy zwrócić uwagę przede wszystkim na zastosowany w Sandomierzu typ niesklepionej bazyliki z rzędem niewielkich okienek doświetlających nawę główną, podkreślanie krawędzi elewacji korpusu nawowego kościoła pw. św. Jakuba za pomocą lizen, formę cokołu obiegającego korpus i prezbiterium, lokalizację portalu

głównego czy występowanie cegieł pokrytych glazurą i szrafowaniem. Uderzające jest także podobieństwo form i proporcji portali kościołów z okolic Jerichow do portalu sandomierskiego, niespotykane w budowach innych regionów. Ten ostatni został umieszczony w niewielkim występie pośrodku północnej nawy korpusu, a w jego czterouskokowych ościeżach można odnaleźć charakterystyczne dla architektury tej części Starej Marchii pary bliźnich kolumniek (wewnętrzny uskok) oraz motyw spiralnie skręconych kolumniek (uskok drugi od środka), kontynuowany w strefie archiwolt, głowice kostkowe (które pełnią także funkcje baz kolumn), impostowy gzyms oddzielający ościeża od

14 Portal zachodni kościoła parafialnego w Schönhausen.
Fot. Justyna Kamińska

archiwolt, składający się z wałka i umieszczonej na nim płaskiej płytki, czy płaskorzeźbione dekoracje kształtek wykonane przed ich wypałem (il. 15–16). Portale dwudzielne można odnaleźć w klasztorze w Jerichow (portal prowadzący do kapitułarza, datowany ok. 1200⁶²; il. 17), a także w katedrze w położonym nieco dalej na północ Havelbergu (datowany krótko po 1200)⁶³. Dla porównania – proporcje oraz profilowania poszczególnych archiwolt i węgarów portalu są już inne np. w położonym nieco bardziej na zachód kościele parafialnym w Seehausen, a także w leżących jeszcze dalej kościołach klasztornych w Diesdorf czy w Arendsee, wymienionych przez Gołubiew jako bliskie sandomierskiemu.

Co istotne, również dla sandomierskich dekoracji malarskich zdobiących podłucza okien prezbiterium oraz przejście do zakrystii najbliższe analogie można wskazać właśnie na terenie dawnej Starej Marchii. Polichromie tego typu zachowały się np. w farze w Sandau⁶⁴, gdzie zastosowano m.in. czerwono-białą szachownicę oraz szeregi prostokątów na przemian białych, czerwonych i granatowych (il. 18–19). Podobne rozwiązanie występuje w klasztorze w Diesdorf w zachodniej części Starej Marchii.

Podsumowując powyższe rozważania, można postawić hipotezę, że budowniczy zaangażowani we wznoszenie korpusu nawowego kościoła pw. św. Jakuba pochodzili z rejonu Jerichow w Starej Marchii i to stamtąd znali formy, które zastosowali w Sandomierzu. Obecny stan badań nie pozwala na jednoznaczne wyjaśnienie przyczyn, dla których rzemieślnicy ci mieliby być sprowadzeni akurat z tego regionu. W literaturze omawiającej kontekst powstania kościoła zwracano uwagę na słabnącą rolę Bolonii jako głównego ośrodka zaledwie po kilku latach istnienia zakonu dominikanów i coraz silniejsze powiązania polskich (a więc i sandomierskich) zakonników ze środowiskiem niemieckim, chociażby poprzez udział w kapitułach czy podległość dwóm generałom zakonu pochodzenia niemieckiego – Jordanowi z Saksonii (1222–1237) i Janowi z Wildeshausen (1241–1252), lub rolę polskich prowincjałów niemieckiego pochodzenia, jak Henryk z Saksonii i Gerard z Kolonii⁶⁵. Jordan z Saksonii po tragicznej śmierci w roku 1237 został otoczony kultem przez dominikanów, jednak już od XIV w. jego rola w rozwoju polskiej prowincji zakonu zaczęła być marginalizowana. Podkreślano w zamian zasługi założyciela zakonu, św. Dominika, który, jak przekazał lektor Stanisław, miał posłać do Krakowa Jacka Odrowąża z misją założenia nowego klasztoru⁶⁶. Narracja ta przeniknęła także do opracowań historiograficznych i historyczno-artystycznych – przybycie Jacka do Krakowa wiązano

62. Dirk Schumann, „Zur Havelberger Bauskulptur und den Bautätigkeiten des späten 12. bis frühen 14. Jahrhunderts”, w: *Der Havelberger Dombau und seine Ausstrahlung*, red. Leonhard Helten (Berlin: Lukas Verlag, 2012), s. 109–110.

63. Ibid., s. 111.

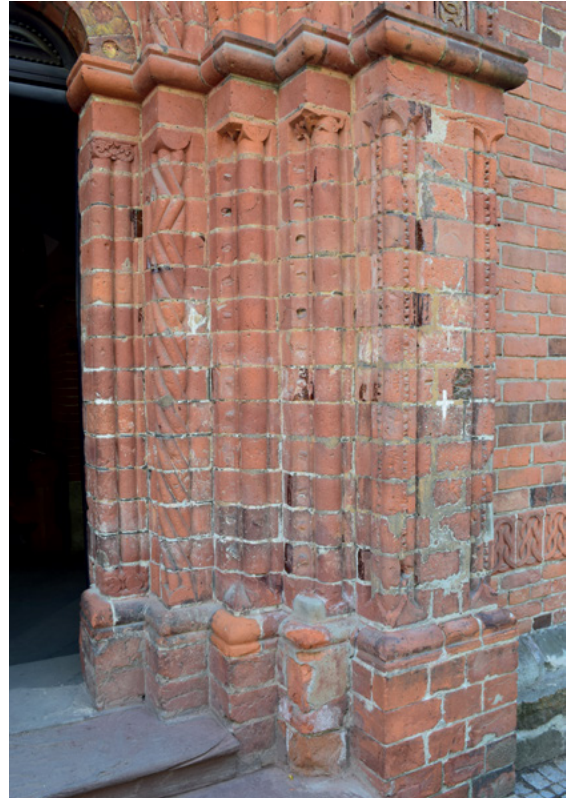
64. Rolf Naumann, *Romanische Backsteinkirchen im Jerichower Land* (Perleberg: [Eigenverlag], 1993), s. 57; Kaufmann, *Die romanischen Backsteindorfkirchen in der Altmark und im Jerichower Land*, s. 178.

65. Gołubiew, „Kościół dominikański pw. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna”, s. 57–58.

66. Ostatnio na ten temat zob. Tomasz Gałuszka, „Fragment «zaginionej kroniki dominikańskiej» w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu”, *Studia Źródłoznawcze* 59 (2021), s. 18–20.

15 Węgry portalu zachodniego kościoła parafialnego w Redekin. Fot. Justyna Kamińska

16 Węgry portalu głównego kościoła Dominikanów w Sandomierzu. Fot. Justyna Kamińska

z wcześniejszą wizytą w Bolonii, co dla badaczy klasztorów zarówno krakowskiego, jak i sandomierskiego zdawało się jednym z argumentów skłaniających do szukania genezy ich form architektonicznych na terenie północnej Italii. Dzięki niedawnemu odkryciu rękopisu zawierającego fragmenty XIII-wiecznego źródła dominikańskiego (przechowywanego obecnie w Petersburgu) możliwe stało się ustalenie, że brat Jacek został posłany do Krakowa przez drugiego generała zakonu, Jordana z Saksonii⁶⁷.

Mendykanci w XIII w. zatrudniali do prac budowlanych najczęściej warsztaty miejscowe⁶⁸. Tak wyjątkowe rozwiązanie jest więc zastanawiające. Być może architekt odpowiedzialny za projekt korpusu oraz członkowie warsztatu budowlanego zostali wybrani dzięki

bliskim kontaktom niemieckich i polskich dominikanów, ewentualnie przy wsparciu fundatora pierwszego etapu prac, lub fundatorki – piastowskiej księżniczki Adelajdy⁶⁹. Spora rozpiętość czasowa pomiędzy początkiem a końcem budowy (po 1226 – po połowie XIII w.), a także wyraźne różnice w formach, dekoracji i jakości wykonania poszczególnych części bazyliki (znacznie gorsza technika murowania południowej ściany międzynawowej) raczej wykluczają udział jednego warsztatu. Wydaje się więc, że po pierwszym etapie prac, obejmującym przygotowanie projektu kościoła (oraz zapewne wzniesienie skrzydła wschodniego, a być może także i skrzydeł pozostałych, które docelowo miały stworzyć regularny czworobok wokół kwadratowego wirydarza) i budowę przynajmniej części korpusu

67. Tomasz Gałuszka, „Przybycie św. Jacka Odrowąza do Krakowa w 1222 roku w świetle nowo odkrytego źródła”, *Roczniki Historyczne* 88 (2011), s. 71.

68. Szyma, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie*, s. 168.

69. Przy przyjęciu hipotezy, że księżniczka zmarła w roku 1240; zob. Kamińska, „Kto fundował XIII-wieczny zespół klasztorny dominikanów w Sandomierzu”, s. 186. Autorka przypisała Adelajdzie udział w fundacji dominikańskiego prezbiterium. Jednak wyniki najnowszych badań interdyscyplinarnych przeprowadzonych w obiekcie oraz niniejszej analizy stylistycznej każą skłonić się ku zadatowaniu początków budowy korpusu nawowego wcześniej niż prezbiterium.

17 Portal dwudzielny
w klasztorze Premonstratensów
w Jerichow. Fot. Justyna
Kamińska

nawowego, warsztat był kompletowany na nowo spośród budowniczych pochodzących z okolic Jerichow, ale też nielicznych wykonawców realizujących projekty miejscowe. Być może konieczność częściowej wymiany wykonawców łączyć należy z mniejszą dostępnością pracowników na rynku lokalnym, co mogło być spowodowane pierwszym najazdem tatarskim na Sandomierz⁷⁰.

Można wskazać kilka podobnych przykładów zależności form XIII-wiecznych kościołów mendikańskich z terenów ziem polskich od wzorów niemieckich. Dla bogatego kamiennie-ceglanego detalu zastosowanego we wnętrzu długiego chóru kościoła Klarysek i Franciszkanów w Zawichoście (formy kapiteli, słupki z pierścieniami, wsporniki) nie ma bliskich odpowiedników na terenie Małopolski. Niektóre rozwiązania stosowano natomiast w architekturze niemieckiej (np. kaplica w Ebrach, krużganek i tzw. rajski przedsionek w Maulbronn, tzw. Bischofsgang w katedrze w Magdeburgu) oraz sporadycznie w Czechach (kościół Najświętszego Salwatora w Pradze)⁷¹. Dla kamiennej

dekoracji prezbiterium kościoła Franciszkanów w Nowym Korczynie odnajdywano analogie w architekturze cysterskiej Austrii, m.in. w Lilienfeld i Heiligenkreuz, a także na terenie Czech – w ratuszu w Brnie oraz klasztorze Klarysek w Pradze⁷². Warto zwrócić uwagę także na transept kościoła Franciszkanów w Krakowie – dla charakterystycznego sposobu skomponowania płyciny w szczycie północnym, z nadwieszeniem jednego ościeża na wsporniku i umieszczeniem obok wyższej niszy okiennej Piotr Pajor wskazał ostatnio odpowiedniki w kościołach ceglanych z terenu Meklemburgii, Brandenburgii i Danii (szczyty transeptu i chóru kościoła Cysterek w Neukloster, tzw. rajski przedsionek katedry w Lubece, transept kościoła Benedyktynów w Ringsted, północny szczyt transeptu katedry w Roskilde)⁷³. W literaturze przedmiotu zwracano ponadto uwagę na możliwe związki kamiennie-ceglanego kościoła Najświętszej Marii Panny w Inowrocławiu z architekturą Saksonii i Brandenburgii, głównie z uwagi na masyw wieżowy oraz na ceramiczne fryzy arkadkowe⁷⁴.

70. Jan Długosz, *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 7, ks. 8, kom. red. Zofia Kozłowska-Budkowa et al., oprac. tekstu łac. Danuta Turkowska, Maria Kowalczyk, tłum. na jęz. pol. Julia Mrukówna (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974), s. 10–11.

71. Piotr Pajor, *O budowaniu królestwa. Książęce i królewskie fundacje architektoniczne w Małopolsce jako środek reprezentacji władzy 1243–1370* (Kraków: Vistulana, 2020), s. 29–30.

72. Ibid., s. 47–48.

73. Ibid., s. 61.

74. Jerzy Frycz, „Architektura i sztuka Inowrocławia”, w: *Dzieje Inowrocławia*, t. 2: *Od 1919 r. do końca lat siedemdziesiątych*, red. Marian Biskup (Poznań–Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1982), s. 442–444.

18 Polichromia okna
w elewacji północnej fary
w Sandau. Fot. Justyna
Kamińska

19 Polichromia okna
w elewacji południowej
fary w Sandau. Fot. Justyna
Kamińska

Cechy odróżniające sandomierski korpus nawowy i wschodnie skrzydło klasztorne od architektury Starej Marchii to, poza portalami klasztorными, ostrołukowe arkady międzynawowe, dekoracja ceramiczna z kształtek odciskanych w formach i wyjątkowo obfite zastosowanie glazury, która pierwotnie pokrywała nie tylko niemal wszystkie elementy zdobiące portal główny kościoła, lecz także wiele kształtek okalających otwory okienne, płytki posadzkowe, a nawet niektóre cegły w elewacjach. Portal główny został ponadto wykonany z elementów przekraczających wielkością standardowe cegły i opracowany wyjątkowo dekoracyjnie. W ścianach obwodowych korpusu zdecydowano się zastosować bardzo tradycyjne formy, z kolei do wnętrza wprowadzono bardziej nowoczesne, znane już wówczas chociażby z kościołów cysterskich na Śląsku i w Małopolsce, arkady ostrołukowe, które jednocześnie pozwalały na lepsze doświetlenie wnętrza. Wyjątkowe bogactwo sandomierskich dekoracji architektonicznych nie znajduje natomiast analogii nie tylko w okolicach Jerichow, ale też na szerzej pojętych terenach germańskich, w Małopolsce, na Śląsku czy w Italii Północnej. Wymienione wyżej elementy dekoracyjne

należy interpretować niezależnie od form architektonicznych i rozwiązań konstrukcyjnych zastosowanych w Sandomierzu – jako nałożoną na nie dodatkową warstwę, za której wykonanie odpowiedzialny mógł być osobny zespół strycharzy, snycerzy (przygotowujących formy do odciskania kształtek) i rzeźbiarzy pracujących w glinie⁷⁵.

Przyjęcie takiego założenia pozwala przedstawić w nowym świetle zależności pomiędzy korpusem kościoła św. Jakuba a innymi realizacjami, które ze względu na pojawianie się w nich dekoracji ceramicznych uznawano za dzieła tego samego warsztatu budowlanego. Przykładem może być kościół Dominikanów w Poznaniu. Marian Kutzner był zdania, że części zachodnie obu świątyń wznosił warsztat zakonny z Sandomierza, jednocześnie zwracał uwagę na kontrast pomiędzy romańskimi dekoracjami terakotowymi („lombardzkiego lub emiliańskiego rodowodu”) a gotycką strukturą korpusu, w który zostały wmontowane⁷⁶. W Poznaniu mamy najprawdopodobniej do czynienia z niezwiązanym z Sandomierzem warsztatem, który świadomie kopiował najbardziej charakterystyczny element sandomierskiego założenia w postaci ozdobnego portalu

75. Analizę ikonograficzną części tych dekoracji zob. Tadeusz Jurkowlaniec, „Gołębie i smoki. Z badań nad oprawą rzeźbiarską kościoła św. Jakuba w Sandomierzu”, *Zeszyty Sandomierskie* 27, nr 49 (2020), s. 8–20.

76. Zdaniem badacza ten sam warsztat miałby wznieść także kościół w Sieradzu; zob. Marian Kutzner, „Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Łęczycka i Sieradzko-Wieluńska”, w: *Architektura gotycka w Polsce*, t. 1, red. Teresa Mroczko (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1995), s. 157–158.

głównego, przy jednoczesnym konsekwentnym stosowaniu w strukturze architektonicznej form współczesnych, realizowanych wówczas również w katedrach wrocławskiej i poznańskiej⁷⁷.

Podobnie jak architektura ceglana na północ od Alp, również ceramiczne dekoracje architektoniczne pojawiały się w XIII w. w wielu niezależnych od siebie centrach. Przykładem może być cysterski klasztor St. Urban w Szwajcarii. Już Zofia Gołubiew zwróciła uwagę, że występujące tam elementy dekoracyjne były podobne do sandomierskich. Dotyczy to zwłaszcza dekoracji rytych, plecionek tworzonych ze wstęg, stylizowanych palmet w symetrycznych układach, a także motywów zwierzęcych i fantastycznych. Ich wzory miałyby pochodzić z rzemiosła drewnianego, ale także z bestiariuszy⁷⁸. Główne różnice natomiast to rozmiary ceramicznych bloków stosowanych w cysterskim opactwie (najczęściej o wymiarach 54 × 30 × 22 cm i wadze ok. 50 kg⁷⁹) oraz fakt, że dekoracje odciskano tam za pomocą stempla, a nie w drewnianych formach. Gołubiew uznała, że pokrewieństwo warsztatowe między tymi

dwiema realizacjami nie wchodzi w grę, natomiast obie mogły podlegać oddziaływaniom tradycji o wspólnym źródle⁸⁰. Produkcja zdobionych detali ceramicznych w St. Urban rozpoczęła się w latach 30. XIII w., szczyt jej rozwoju przypadł najpewniej na połowę stulecia, a ustała z początkiem XIV w. Jak dowiodły badania, w przeciwieństwie do wzorów sandomierskich te pochodzące z opactwa (w postaci drewnianych stempli) były następnie używane w wielu innych okolicznych realizacjach⁸¹.

Genezy ceramicznych dekoracji korpusu nawowego sandomierskiej świątyni należy poszukiwać nie w Italii Północnej, gdzie odciskane w formach kształtki pokryte reliefem pojawiły się stosunkowo późno i różniły się zarówno pod względem repertuaru wzorów, jak i technologii produkcji⁸², a w XII- i XIII-wiecznej tradycji produkowania ceramicznych, reliefowych i inkrustowanych płytek posadzkowych⁸³, popularnych w Polsce i Europie Środkowej, a także we Francji, Flandrii i Niderlandach⁸⁴. Dekoracje użyte w Sandomierzu są wobec nich analogiczne ze względu na rozmiary (są

77. Zob. Justyna Kamińska, „Kościół dominikański w Poznaniu – uwagi na temat pierwotnego układu przestrzennego i dekoracji architektonicznej”, *Modus. Prace z Historii Sztuki* 20 (2020), s. 5–44.

78. Gołubiew, „Kościół dominikański pw. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna”, s. 82–83. Zob. też: Rudolf Schnyder, *Die Baukeramik und der mittelalterliche Backsteinbau des Zisterzienserklosters St. Urban* (Bern: Benteli-Verlag, 1958).

79. Sophie Wolf, „Estimation of the Production Parameters of Very Large Medieval Bricks from St. Urban, Switzerland”, *Archaeometry* 44, nr 1 (2002), s. 37.

80. Gołubiew, „Kościół dominikański pw. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna”, s. 83.

81. Jürg Goll, „Backsteinbau im zentralen Alpenraum”, w: *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, red. Johannes Cramer, Dorothee Sack (Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2005), s. 68–69.

82. Poszczególne elementy wycinano w glinie według wzoru (rzadziej opracowując rzeźbiarsko wypalone już cegły). Na niektórych kształtkach zachowały się nawet linie pomocnicze, które pozwalały na równe wycięcie wymaganego motywu; zob. Roberto Parenti, „Cambamenti tecnologi dei laterizi decorati delle architetture medievali italiane”, w: *La Céramique Médiévale en Méditerranée. Actes du VIe congrès de l’AIECM2. Aix-en-Provence (13–18 novembre 1995)*, red. Gabrielle Démians D’Archimbaud (Aix-en-Provence: Narration Éditions, 1997), s. 688–689.

83. Już Walicki zwrócił uwagę na fakt, że do fryzów nadokiennych i do dekoracji portalu głównego użyto w Sandomierzu elementów podobnych do tych stosowanych w posadzkach ceramicznych, zwłaszcza w Mogile i w katedrze na Wawelu. Za mniej podobne badacz uznał wzory z kościołów św. Marii Magdaleny i Dominikanów w Krakowie; zob. Michał Walicki, „Dekoracja architektury i jej wystrój artystyczny”, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. 1, red. Michał Walicki (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971), s. 245.

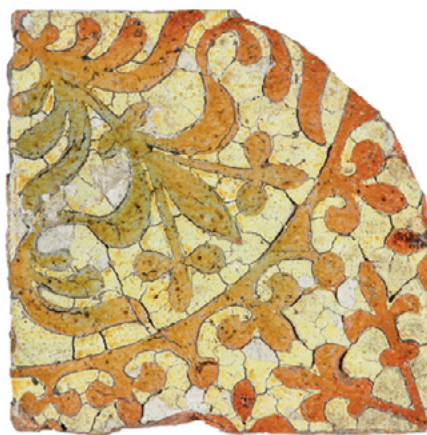
84. Dariusz Niemiec, „Ornamentowane posadzki w kościołach romańskich na ziemiach polskich”, w: *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII wiek)*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak (Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 2016), s. 191–254; Eleonore Landgraf, *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150–1550*, t. 1: *Textband*, t. 2: *Musterkatalog* (Stuttgart: Kommissionsverlag, K. Theiss, 1993);

20a–c Płytki posadzkowe z przedstawieniami smoków i pawia z klasztoru Dominikanów w Krakowie. Fot. Justyna Kamińska

21a–d Płytki posadzkowe zdobione motywami plecionki i lilii z kościoła i klasztoru Dominikanów w Sandomierzu. Fot. Justyna Kamińska

właściwe dla ogłędu z odległości do dwóch metrów, ale giną w elewacji zwłaszcza na znacznej wysokości, jak w przypadku okien nawy głównej), zastosowanie glazury (zabezpieczała ona płytki posadzkowe przed ścieraniem), a także zbliżony zestaw motywów ozdobnych⁸⁵. Motywy te, zarówno geometryczne, jak i roślinne czy figuralne, mogły być rozpowszechniane na terenie całej Europy m.in. za pomocą wzorników⁸⁶.

Motywy dekoracyjne szczególnie bliskie sandomierskim zdobią ceramiczne płytki posadzkowe wykorzystywane około połowy XIII w. na terenie Małopolski i okolic⁸⁷. Ważnym przykładem jest wizerunek smoka z ogonem zawiniętym wokół własnej szyi i z uniesioną przednią łapą uwieczniony na płytce pochodzącej z klasztoru Dominikanów w Krakowie, nieprzywołany dotychczas w literaturze przedmiotu. Wraz z innymi płytkami, z których zachowały się pojedyncze

przedstawienia smoków oraz pawia, dekoracja ta mogła zdobić wnętrze klasztornej kapituły⁸⁸ (il. 20a–c). Niestety, ze względu na silne zniszczenie powierzchni płytek pochodzących z tego zestawu niewiele można powiedzieć o szczegółowości opracowania wzoru czy plastyczności reliefu. Uwagę zwraca jednak charakterystyczne również dla przedstawień sandomierskich połączenie postaci zwierzęcej ze stylizowanymi motywami roślinnymi. Warto wymienić także pojawiające się na krakowskich płytkach motywy palmet, różnorakie przedstawienia lilii czy rozmaite plecionki⁸⁹ (il. 21a–d).

Już Łuszczkiewicz podkreślał zdolność wykorzystania przez budowniczych kościoła św. Jakuba watorów barwnych i plastyczności cegły, co jego zdaniem brało swój początek w „starosłowiańskiej” tradycji produkcji wyrobów glinianych⁹⁰. Na lokalną tradycję garncarską zwracano uwagę także w opracowaniach

Klára Fleková, „Zum Stand der Kenntnisse mittelalterlicher keramischer Fliesen in den böhmischen Ländern”, *Praehistorica* 31, nr 2 (2014), s. 729–742; Christopher Norton, *Carreaux de Pavement du Moyen Age et de la Renaissance. Collections du musée Carnavalet* (Paris: Paris-Musées, 1992).

85. Podsumowanie stanu badań na temat ikonografii średniowiecznych płytek posadzkowych zob. Landgraf, *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150–1550*, t. 1, s. 215–226.

86. Justyna Kamińska, „Zespół średniowiecznych płytek posadzkowych z kościoła i klasztoru dominikanów w Krakowie. Próba charakterystyki”, *Rocznik Krakowski* 88 (2022), s. 244.

87. Należą do niej płytki posadzkowe odnalezione w Krakowie (katedra na Wawelu, nieistniejące kościoły pw. św. Marii Magdaleny i Wszystkich Świętych, nawarstwienia kulturowe pod płytą Rynku Głównego, klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu), a także poza nim (m.in. w klasztorach Cystersów w Mogile, Benedyktynów w Tyńcu, Cysterek w Trzebnicy, Norbertanek w Strzelnie oraz Benedyktynek w Inowłodzu czy w katedrze w Kielcach). Zob. Kamińska, „Zespół średniowiecznych płytek posadzkowych z kościoła i klasztoru dominikanów w Krakowie”, s. 235–236.

88. Niemiec, „Ornamentowane posadzki w kościołach romańskich na ziemiach polskich”, s. 234, il. 35.

89. Podobny repertuar motywów wykorzystano również w dekoracji architektonicznej małopolskich opactw cysterskich (Jędrzejów, Sulejów, Wąchock i Koprzywnica). Pojawia się tam choćby motyw równoramiennego krzyża otoczonego zawijającą się pseudoplecionką, który powtórzono w płytach fryzu wmontowanego wtórnie w elewację północną kościoła św. Jakuba oraz, w prostszej wersji, na trzech płytkach posadzkowych wykonanych w technice inkrustacji. Pseudoplecionka (*Pseudoflechtwerk*) jest motywem mającym swoją genezę w europejskiej tradycji cysterskiej. Składa się ona nie z jednej układającej się w spłoty taśmy, a z przenikających się wzajemnie zamkniętych figur. Takie rozwiązanie umożliwia wypełnianie powstającym wzorem dużych przestrzeni i stąd było szczególnie praktyczne w przypadku projektowania deseni zdobiących posadzki. Pseudoplecionka była często stosowana także w witrażownictwie cysterskim; zob. Eva Frodl-Kraft, „Das „Flechtwerk» der frühen Zisterzienserfenster – Versuch einer Ableitung”, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 20, nr 24 (1965), s. 7–20. Również Eleonore Landgraf zwróciła uwagę na to, że motywy stosowane w dekoracjach ceramicznych z sandomierskiego klasztoru Dominikanów są szczególnie bliskie tym wykorzystywanym w tradycji cysterskiej; zob. Landgraf, *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150–1550*, t. 1, s. 202.

90. Łuszczkiewicz, „Kościół św. Jakuba w Sandomierzu – zabytek budownictwa ceglanego XIII wieku”, s. 50.

dotyczących płytek posadzkowych z klasztoru Dominikanów w Krakowie⁹¹. Umiejętność produkcji reliefowych płytek już na początku lat 40. XIII w. została poświadczona przez badania archeologiczne w krakowskim klasztorze Dominikanów⁹². Jest bardzo prawdopodobne, że to z Krakowa sprowadzono projektantów i wytwórców (lub gotowe produkty) do Sandomierza. Relacja pomiędzy tymi dwoma ośrodkami wydaje się długotrwała i skomplikowana – możliwe, że niektóre rozwiązania opracowane w Sandomierzu przeniesiono następnie do Krakowa. Przykładem mogą być płyty ceramiczne dekorowane prostym motywem plecionki, z użyciem techniki inkrustacji. Wszystkie trzy takie płyty znane z Sandomierza zdają się być przejawem swoistych eksperymentów z nową techniką – duża płyta z uwagi na wymiary, dwie pozostałe z powodu wyjątkowo dużej grubości⁹³. Naczynia glazurowane pojawiały się w Sandomierzu, i to sporadycznie, dopiero pod koniec XIII w.⁹⁴, a zatem tym bardziej prawdopodobna staje się hipoteza o sprowadzeniu warsztatu dysponującego umiejętnością produkcji glazury z innego ośrodka.

Jak zauważył Marcin Szyma, w przypadku zakonu zarówno dominikanów, jak i franciszkanów kontrolę nad pracami budowlanymi sprawowały w średniowieczu

kapituły prowincjalne, które nie tylko przygotowywały ogólne zalecenia (zwykle w formie ograniczeń i zakazów) dotyczące wyglądu kościołów i klasztorów, ale także delegowały do pracy zespoły (przeważnie świeckich) kamieniarzy, strycharzy i muratorów⁹⁵. Jest więc bardzo możliwe, że pewne rozwiązania sandomierskie konsultowano z wykonawcami pracującymi równolegle w Krakowie, adaptując zastosowane tam najwcześniejsze rozwiązania, np. pojawiające się w krypcie pod prezbiterium krakowskiego kościoła czy w kościelnych i klasztornych posadzkach. Podobne zjawisko zaobserwował Grzybkowski, analizując wpływy krakowskie na rozwiązania zastosowane w kościele w Sieradzu⁹⁶. Zakładał, że możliwy był transfer rzemieślników budowlanych między Sandomierzem a Płockiem oraz ewentualnie między Sandomierzem a Poznaniem⁹⁷. Fakt, że w średniowiecznym budownictwie mendykantckim zdecydowana większość robót wykonywana była przez warsztaty świeckie asygnowane przez kapitułę prowincjalną, tłumaczy jego względnie jednolity wygląd w obrębie prowincji⁹⁸ oraz stwierdzone powyżej istnienie zależności i podobieństw między sandomierskim korpusem nawowym a świątyniami parafialnymi i zakonnymi z terenów Starej Marchii, lecz nie dominikańskimi.

91. Kazimierz Radwański, „Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii”, *Materiały Archeologiczne* 9 (1968), s. 68.

92. Anna Bojeś-Białasik, Dariusz Niemiec, „Medieval Ceramics Techniques in Architecture of Cracow's Dominicans”, w: *Cihla a stavební keramika ve středověku a novověku v městské architektuře střední Evropy / Bricks and Building Ceramics in Medieval and Modern Urban Architecture of Central Europe*, red. Zdeněk Měřínský (Brno: Archaia Brno, 2015), s. 36–40.

93. Kamińska, „Zespół średniowiecznych płytek posadzkowych z kościoła i klasztoru dominikanów w Krakowie”, s. 237.

94. Marek Florek, Agnieszka Stempin, „Badania archeologiczne na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu w roku 2015”, *Zeszyty Sandomierskie* 21, nr 40 (2015), s. 56.

95. Szyma, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie*, s. 125.

96. Grzybkowski, *Wczesnogotycki kościół i klasztor dominikański w Sieradzu*, s. 91.

97. Ibid.

98. Szyma, *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie*, s. 125.

BILBIOGRAFIA

Białokórska, Krystyna. „Problem relacji polsko-włoskich w XIII w. – zagadnienie mecenatu biskupa Iwona Odrowąża i małopolskich opactw cysterskich”. *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN*, nr 10 (1963): 249–257.

Biermann, Felix, i Christofer Herrmann. „The Origin and Rise of Brick Technology and Use in Medieval

Pomerania, Pomerelia and Lower Silesia”. W: *Fresh Approaches to Brick Production and Use in the Middle Ages. Proceedings of the Session «Utilization of Brick in the Medieval Period – Production, Construction, Destruction»*, Held at the European Association of Archaeologists (EAA) Meeting, 29 August to 1 September 2012 in Helsinki, Finland, redakcja Tanja Ratilainen,

- Rivo Bernotas, Christofer Herrmann, 51–61. Oxford: BAR Publishing, 2014.
- Bojęś-Białasik, Anna, i Dariusz Niemiec. „Medieval Ceramics Techniques in Architecture of Cracow's Dominicans”. W: *Cihla a stavební keramika ve středověku a novověku v městské architektuře střední Evropy / Bricks and Building Ceramics in Medieval and Modern Urban Architecture of Central Europe*, redakcja Zdeněk Měřínský, 38–51. Brno: Archaia Brno, 2015.
- Doroz-Turek, Małgorzata. „Badania architektoniczne dzwonnicy kościoła pw. św. Jakuba Apostoła w Sandomierzu”. *Architectus* 56, nr 4 (2018): 13–30.
- Fleková, Klára. „Zum Stand der Kenntnisse mittelalterlicher keramischer Fliesen in den böhmischen Ländern”. *Praehistorica* 31, nr 2 (2014): 729–742.
- Florek, Marek. „Kościół św. Jakuba i dawny klasztor dominikanów w Sandomierzu: wyniki badań archeologiczno-architektonicznych”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 42, nr 1 (1994): 3–25.
- Florek, Marek. „Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przy kościele św. Jakuba i dawnym klasztorze dominikańskim w Sandomierzu za lata 1990–1992”. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1991–1992*, nr 14 (1993): 111–138.
- Florek, Marek, i Agnieszka Stempin. „Badania archeologiczne na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu w roku 2015”. *Zeszyty Sandomierskie* 21, nr 40 (2015): 55–59.
- Frodl-Kraft, Eva. „«Das Flechtwerk» der frühen Zisterzienserfenster – Versuch einer Ableitung”. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 20, nr 24 (1965): 7–20.
- Frycz, Jerzy. „Architektura i sztuka Inowrocławia”. W: *Dzieje Inowrocławia*, t. 2: *Od 1919 r. do końca lat siedemdziesiątych*, redakcja Marian Biskup, 417–510. Poznań–Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1982.
- Furmankiewiczówna, Kazimiera. „Rzeźba romańska w Polsce”. *Prace Komisji Historji Sztuki*, nr 4 (1930): LII–LIII.
- Gałuszka, Tomasz. „Fragment «zaginionej kroniki dominikańskiej» w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Petersburgu”. *Studia Źródłoznawcze* 59 (2021): 11–24.
- Gałuszka, Tomasz. „Przybycie św. Jacka Odrowąża do Krakowa w 1222 roku w świetle nowo odkrytego źródła”. *Roczniki Historyczne* 88 (2011): 55–76.
- Goll, Jürg. „Backsteinbau im zentralen Alpenraum”. W: *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, redakcja Johannes Cramer, Dorothee Sack, 62–76. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2005.
- Gołubiew, Zofia. „Kościół dominikański pw. św. Jakuba w Sandomierzu w XIII stuleciu i jego dekoracja architektoniczna”. W: *Studia nad historią dominikanów w Polsce, 1222–1972*, t. 2, redakcja Jerzy Kłoczowski, 9–196. Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Diecezji Dominikanów, 1975.
- Grzybkowski, Andrzej. „Early Mendicant Architecture in Central-Eastern Europe. The Present State of Research”. *Arte Medievale* 1 (1983): 135–156.
- Grzybkowski, Andrzej. *Gotycka architektura murowana w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.
- Grzybkowski, Andrzej. „Piccola Polonia”. W: *Enciclopedia dell'arte medievale*, t. 9, redakcja Angiola Maria Romanini, 616–619. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1998.
- Grzybkowski, Andrzej. *Wczesnogotycki kościół i klasztor dominikański w Sieradzu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979.
- Herrmann, Christofer. „Frühe Backsteinkirchen der Zisterzienser zwischen Italien und der Ostsee”. W: *Die maritime Stadt – Hafenstädte an der Ostsee vom Mittelalter bis in die Gegenwart / Miasto nad morzem – miasta portowe nad Bałtykiem od średniowiecza do współczesności. Beiträge der 21. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger in Gdańsk 18–21 September 2013 / Materiały 21 Konferencji Grupy Roboczej Polskich i Niemieckich Historyków Sztuki i Konserwatorów Zabytków w Gdańsku 18–21 września 2013*, redakcja Tomasz Torbus, Katarzyna Wojtczak, 39–56. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2017.
- Holst, Jens Christian. „Stein oder nicht Stein. Backstein und Naturstein im südlichen Ostseeraum während des Mittelalters”. W: *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, redakcja Johannes Cramer, Dorothee Sack, 9–22. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2005.
- Jurkowlaniec, Tadeusz. „Gołębie i smoki. Z badań nad oprawą rzeźbiarską kościoła św. Jakuba w Sandomierzu”. *Zeszyty Sandomierskie* 27, nr 49 (2020): 8–20.
- Jurkowlaniec, Tadeusz. „Okna nawy północnej kościoła św. Jakuba w Sandomierzu”. W: *Super fundamenta. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Szczęsnemu Skibińskiemu*, redakcja Tomasz Ratajczak et al., 129–148. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2022.
- Jurkowlaniec, Tadeusz, i Aleksandr Musin. „Organizacja i finansowanie restauracji kościoła św. Jakuba w Sandomierzu w latach 1905–1914”. *Zeszyty Sandomierskie* 27, nr 51 (2021): 36–55.
- Kadłuczka, Andrzej, i Klaudia Stala. „Dominikanie i ich własność w przestrzeni wczesnomiejskiego Sandomierza”. W: *Dominikański klasztor św. Jakuba w Sandomierzu. Archeologia i architektura, historia i współczesność*, redakcja Andrzej Gołębniak, Marcin Lisak, 21–36. Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2019.

- Kadłuczka, Andrzej, i Klaudia Stala. „Kościół św. Jakuba i najstarsze założenie klasztorne – synteza przekształceń zespołu”. W: *Dominikański klasztor św. Jakuba w Sandomierzu. Archeologia i architektura, historia i współczesność*, redakcja Andrzej Gołębniak, Marcin Lisak, 131–172. Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2019.
- Kamińska, Justyna. „Extra et infra muros – formy architektoniczne i funkcjonowanie dwóch konwentów dominikańskich w średniowiecznym Sandomierzu”. *Zeszyty Sandomierskie* 27, nr 50 (2021): 40–47.
- Kamińska, Justyna. „Kościół dominikański w Poznaniu – uwagi na temat pierwotnego układu przestrzennego i dekoracji architektonicznej”. *Modus. Prace z Historii Sztuki* 20 (2020): 5–44.
- Kamińska, Justyna. „Kto fundował XIII-wieczny zespół klasztorny dominikanów w Sandomierzu?”. *Biuletyn Historii Sztuki* 82, nr 2 (2020): 175–207.
- Kamińska, Justyna. „W stronę nowoczesnej praktyki konserwatorskiej u progu odzyskania niepodległości – renowacja kościoła św. Jakuba w Sandomierzu w latach 1907–1909”. W: *Niepodległość i nowoczesność. Studia z historii sztuki*, redakcja Lech Karwowski, Dariusz Kacprzak, Szymon Piotr Kubiak, 73–88. Szczecin–Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Muzeum Narodowe w Szczecinie, Fundacja Kultura Miejsca, 2019.
- Kamińska, Justyna. „Zespół średniowiecznych płytek posadzkowych z kościoła i klasztoru dominikanów w Krakowie. Próba charakterystyki”. *Rocznik Krakowski* 88 (2022): 229–252.
- Kaufmann, Damian. *Die romanischen Backsteindorfkirchen in der Altmark und im Jerichower Land. Studien zur Kleinkirchenarchitektur an der Mittel- und im südlichen Ostseeraum*. Kiel: Ludwig Verlag, 2010.
- Kutzner, Marian. „Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Łęczycka i Sieradzko-Wieluńska”. W: *Architektura gotycka w Polsce*, t. 1, redakcja Teresa Mroczo, 155–170. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1995.
- Landgraf, Eleonore. *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150–1550*, t. 1: *Textband*. Stuttgart: Kommissionsverlag, K. Theiss, 1993.
- Landgraf, Eleonore. *Ornamentierte Bodenfliesen des Mittelalters in Süd- und Westdeutschland 1150–1550*, t. 2: *Musterkatalog*. Stuttgart: Kommissionsverlag, K. Theiss, 1993.
- Lehouck, Alexander. „The Very Beginning of Brick Architecture North of the Alps. The Case of the Low Countries in the Question of the Cistercian Origin”. W: *L'industrie cistercienne (XIIe – XXIe siècle). Actes de colloque de Clairvaux-Troyes-Fontenay, 1er–5 septembre 2015*, redakcja Arnaud Baudin et al., 41–56. Paris: Editions Somogy, 2019.
- Łuszczkiewicz, Władysław. „Kościół św. Jakuba w Sandomierzu – zabytek budownictwa ceglanego XIII wieku”. *Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce* 2, z. 2 (1881): 27–52.
- Naumann, Rolf. *Romanische Backsteinkirchen im Jerichower Land*. Perleberg: [Eigenverlag], 1993.
- Niemiec, Dariusz. „Ornamentowane posadzki w kościołach romańskich na ziemiach polskich”. W: *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII w.)*, redakcja Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, 191–254. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 2016.
- Niemiec, Dariusz. „Pieczę do wypału ceramiki budowlanej i wapna w XIII-wiecznym klasztorze dominikanów w Krakowie”. *Archeologia Historica Polona* 25 (2017): 7–35.
- Norton, Christopher. *Carreaux de Pavement du Moyen Age et de la Renaissance. Collections du musée Carnavalet*. Paris: Paris-Musées, 1992.
- Pajor, Piotr. *O budowaniu królestwa. Książęce i królewskie fundacje architektoniczne w Małopolsce jako środek reprezentacji władzy 1243–1370*. Kraków: Vistulana, 2020.
- Parenti, Roberto. „Cambamenti tecnologici nei laterizi decorati delle architetture medievali italiane”. W: *La Céramique Médiévale en Méditerranée. Actes du VIe congrès de l'AIECM2. Aix-en-Provence (13–18 novembre 1995)*, redakcja Gabrielle Démians D'Archimbaud, 688–689. Aix-en-Provence: Narration Éditions, 1997.
- Perlich, Barbara. „Backstein in Nordostdeutschland. Verbreitung und Technik”. W: *Technik des Backsteinbaus im Europa des Mittelalters*, redakcja Johannes Cramer, Dorothee Sack, 89–98. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2005.
- Perlich, Barbara. *Mittelalterlicher Backsteinbau in Europa. Zur Frage nach der Herkunft der Backsteintechnik*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2007.
- Quirini-Popławski, Rafał. *Rzeźba przedromańska i romańska w Polsce wobec sztuki włoskiej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2006.
- Radwański, Kazimierz. „Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii”. *Materiały Archeologiczne* 9 (1968): 5–68.
- Ramm, Peter. *Kloster Jerichow*. Halle: Janos Stekovic, 2001.
- Schenkluhn, Wolfgang. *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000.
- Schmitt, Reinhard. „Jerichow und Havelberg in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts”. W: *Backsteinarchitektur in Mitteleuropa*, redakcja Ernst Badstübner, Uwe Albrecht, 142–197. Berlin: Lukas Verlag, 2001.
- Schnyder, Rudolf. *Die Baukeramik und der mittelalterliche Backsteinbau des Zisterzienserklosters St. Urban*. Bern: Benteli Verlag, 1958.

- Schumann, Dirk. „Backstein im märkischen Dorfkirchenbau des 12. und 13. Jahrhunderts”. W: *Dorfkirchen. Beiträge zu Architektur, Ausstattung und Denkmalpflege*, redakcja Bernd Janowski, Dirk Schumann, 88–120. Berlin: Lukas Verlag, 2004.
- Schumann, Dirk. „Zur Havelberger Bauskulptur und den Bautätigkeiten des späten 12. bis frühen 14. Jahrhunderts”. W: *Der Havelberger Dombau und seine Ausstrahlung*, redakcja Leonhard Helten, 108–127. Berlin: Lukas Verlag, 2012.
- Szydłowski, Tadeusz. *Pomniki architektury epoki piastowskiej w województwach krakowskim i kieleckim*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1928.
- Szyma, Marcin. *Kościół i klasztor dominikanów w Krakowie. Architektura zespołu klasztornego do lat dwudziestych XIV wieku*. Kraków: Universitas, 2004.
- Świechowski, Zygmunt. *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1963.
- Świechowski, Zygmunt. „Die Bedeutung Italiens für die romanische Architektur und Bauplastik in Polen”. *Acta Historiae Artium* 10 (1964): 1–56.
- Świechowski, Zygmunt. *Katalog architektury romańskiej w Polsce*. Warszawa: DiG, 2009.
- Świechowski, Zygmunt. „Wczesne budownictwo ceglane w Polsce”. *Studia z Dziejów Rzemiosła i Przemysłu* 1 (1961): 83–124.
- Świechowski, Zygmunt. „Znaczenie Włoch dla polskiej architektury i rzeźby romańskiej”. *Rocznik Historii Sztuki* 5 (1965): 47–92.
- Wagner-Rieger, Renate. *Mittelalterliche Architektur in Österreich*. St. Pölten: Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, 1988.
- Walicki, Michał. „Dekoracja architektury i jej wystrój artystyczny”. W: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. 1, redakcja Michał Walicki, 195–245. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.
- Walicki, Michał, i Juliusz Starzyński. *Rzeźba architektoniczna w Polsce wieków średnich*. Warszawa: Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, 1931.
- Wojciechowski, Jarosław. „Kościół św. Jakóba w Sandomierzu”. *Przegląd Techniczny* 48, nr 16 (1910): 207–210.
- Wolf, Sophie. „Estimation of the Production Parameters of Very Large Medieval Bricks from St. Urban, Switzerland”. *Archaeometry* 44, nr 1 (2002): 37–65.
- Zachwatowicz, Jan. „Architektura”. W: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. 1, redakcja Michał Walicki, 217–282. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.

SUMMARY

Central European Sources of the Architecture and Decoration of the Dominican Church and Monastery in Sandomierz. New Research Hypotheses
by Justyna Kamińska

The article presents new hypotheses concerning possible workshop links between the Dominican church and monastery in Sandomierz and buildings raised at the turn of the 12th century in Central Europe, especially in the area of Jerichower Land in Saxony-Anhalt. The hypothesis, currently prevailing in specialist literature, that the construction workshop responsible for the erection of the church of St James had originated from Lombardy, is contested. This hypothesis was proposed still in the 19th century and served to explain the high quality of the building and the richness of its ceramic decoration. In the article, it is indicated that this view may have mirrored the belief, popular among art historians of the time, that the emergence of brick construction skills north of the Alps in the second half of the 12th century was the result of their direct transfer from northern Italy, especially the historic Lombardy. In addition, hypotheses posed by Zofia Gołubiew in her monograph on the church, where she sought the origins of the solutions applied in Sandomierz in the territories of Germany, Austria and Switzerland, are here subjected to a critical analysis. It is emphasised that although the general direction of Gołubiew's research seems appropriate, her examples form a rather random collection; the churches she cites are located in extremely remote locations, dated differently (some even to the

late 13th and the early 14th century), and represent varying architectural types and status (from village churches to cathedrals), and thus they do not provide convincing argumentation for her hypothesis.

In analysing the appearance of the presbytery in the Dominican church in Sandomierz, the ceramic friezes found therein, characteristic to churches in Jerichower Land, as well as to edifices raised in Lesser Poland and Silesia, have been pointed out, as well as the polychrome decoration of the windows, analogies to which can be found in the churches at Sandau near Jerichow and at Diesdorf in the western part of Saxony-Anhalt. Mentioned as features shared by the nave of the church of St James and the architecture of the Jerichow region are, among others, the non-vaulted basilica type, the forms of the socle surrounding it and of the lesenes accentuating the edges of walls, as well as the shape and size of windows and the location, forms and proportions of the main portal. The portal of the church of St James is placed in a small protrusion in the centre of the north aisle; its splay consists of four set-offs and possess features characteristic of the Jerichower Land architecture: the division into four collonnettes (in the inner set-off), spirally twisted collonnettes (in the second set-off from the centre, this motif continuing in the archivolt zone), moulded elements on the top and bottom ends of splay mouldings formed as semicircular shields, an impost cornice separating the jambs from the archivolts, consisting of a roll and a flat plaque upon it, or the relief decorations on the moulded elements made before their firing. A precedent for the bipartite form of the portal, in turn, can be found in the monastery at Jerichow (the portal leading to the chapter house, dated to ca. 1200) and, slightly to the north, in the cathedral of Havelberg (dated to shortly after 1200).

In analysing the ceramic decorations of the nave and the eastern wing of the monastery, the tradition of producing ceramic floor tiles with a relief decoration has been pointed out as common towards the end of the 12th and in the 13th century in Central Europe, including, among others, the Dominican monastery in Cracow, where the production of the first tiles of this kind is dated to the early 1240s. Features which the decorations used at Sandomierz share with those tiles are the size (appropriate for viewing from the distance of up to 2 metres but illegible when placed on the elevation, especially far above the ground, as in the case of the nave windows), the use of a glaze that protected floor tiles from wearing away by abrasion, and a similar set of decorative motifs. The text contains the conjecture that the designers and producers of tiles with a relief decoration applied in Sandomierz may have come from Cracow or the ready products may have been brought in from there.

BIOGRAPHICAL NOTE

Justyna Kamińska has graduated in Art History (Adam Mickiewicz University, 2013), Italian Studies (Adam Mickiewicz University, 2016) and Arts and Heritage (Maastricht University, 2014). She is a postgraduate student at the Institute of Art History at the Jagiellonian University where, under the supervision of Prof. Marek Walczak, she is preparing a doctoral dissertation on the medieval architecture of the Dominican church and monastery in Sandomierz. Her research interests focus on brick architecture in the 12th and 13th century, medieval architecture of the mendicant orders, and conservation doctrines of the late 19th and early 20th century.

NOTA BIOGRAFICZNA

Justyna Kamińska – absolwentka historii sztuki (UAM, 2013), filologii włoskiej (UAM, 2016) oraz Arts and Heritage (Maastricht University, 2014). Doktorantka w Instytucie Historii Sztuki UJ, gdzie pod kierunkiem prof. Marka Włczaka przygotowuje rozprawę doktorską poświęconą średniowiecznej architekturze kościoła i klasztoru Dominikanów w Sandomierzu. Jej zainteresowania badawcze obejmują architekturę ceglana XII i XIII w., średniowieczną architekturę mendikańską oraz doktryny konserwatorskie przełomu XIX i XX w.